

**QARINDOSHLIK ASOSIDAGI SHAXS NOMLARINING GENDER
XUSUSIYATLARI (“Shaytanat” asari misolida)**

**Rajabov Feruz
Pardayeva Barno
Turdiyeva Munisa**

QarMII akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari

Annotatsiya: *Bu maqolada “Shaytanat” asari misolida qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlari ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.*

Kalit so‘zlar: *lisoniy shaxs, tip, abstrakt murojaat, konkret murojaat, erkalash, chaqirish.*

Lisoniy shaxs tipini shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus birliklar nutqning milliy-madaniy xususiyatlarini ham namoyon qiladi. Ayniqsa, til egalari nutqida qo‘llangan milliy-madaniy birliklar (iboralar, o‘xshatishli qurilmalar, maqol, matallar, ekvivalentsiz leksik birliklar) nutqning milliy xoslanganligini ko‘rsatib turadi. Umuman, badiiy asarda lisoniy shaxs tipi nutqida namoyon bo‘luvchi milliy-madaniy belgi nafaqat bu ko‘rsatilgan maxsus birliklar, balki ekstralingvistik omillar orqali ham yuzaga chiqadi¹.

Xususan, qarindoshlik asosidagi shaxs nomlarining gender xususiyatlari O‘zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko‘lamli manba bolib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo‘ladi. Nutq jarayonida adresantlarning dunyoqarashi, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy sa‘viyasi, atrofdagilar bilan munosabati ro‘yobga chiqadi. Ayniqsa, apellyativ nominatsiyasida so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabati bevosita aks etadi. "Timing barcha vazifalari: kommunikativ, emotiv, aloqa o‘rnatish, ijtimoiy funksiyalari so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi turli tuman munosabati ami ifodalaydi. Murojaatning mazmunan har xil shakllanishi - quvonch, ta'na, qo‘rqinch, gina, iltifot, nafrat kabi ma'no ottenkalari qo‘shilgan holda ifodalanishi -eng avvalo, ijtimoiy muhit va sharoitdan kelib chiqadigan munosabatga bog‘liq". Ingliz tilida "murojaat" ma'nosini ifodalovchi lingvistik termin sifatida ilmiy muomalaga kirgan. Nominatsiya, ya'ni, nom lotincha "nomination" so‘zidan olingan bo‘lib, tilda atash vazifasini bajaruvchi birliklarning hosil bo‘lish jarayonidir". Demak, apellyativ nominatsiya - murojaat nominatsiyasi atamasi o‘rnida ishlatiladi. Murojaat nominatsiyasi tilshunoslar tomonidan atroflicha tadqiq qilingan bo‘lsa-da,

¹ Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – В.35.

bunday birliklarning jinsda farqlanishi, ayol yoki erkak nutqida qay tarzda amalga oshishi, ayniqsa, oilaviy masalalar gender tilshunosligining dolzarb masalalaridandir. N.Ahmedova tadqiqotida quyidagi jihatlarga e'tibor qiladi: "Odatda, so'zlovchi tinglovchining mavqeyidan kelib chiqib, quyidagicha murojaatlarni ishlatish mumkin: ona, qiz, opa, singil, ayol, xodim, hamkasb, dugona, xola, amma, jiyan". Ushbu izlanishda ayol jinsiga nisbatan qo'llanuvchi qarindoshlikni bildiruvchi murojaat birliklari keltirilgan. Bulardan ba'zilari, masalan, jiyan yoki xodim kabi leksemalarda, aslida, jins farqlanmaydi, ya'ni, erkak uchun ham, ayol uchun ham umumiy nominativ birlik sifatida teng qo'llanadi. Mazkur bo'limda oilaviy munosabatlar tizimida erkak va ayollar nutqi murojaat shakllarining Tohir Malik qissasida boy mazmunda hamda keng ko'lamda alohida qalamga olinganiga amin bo'lamiz.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida oilaviy munosabatlar o'ziga xos tadrijga ega. Biz nominatsiyaning bunday tadqiqini quyidagicha turlarga ajratib tahlil

qildik:

1. *Oilada yaqin qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlari.*
2. *Oilada nisbatan yaqin bo'lmagan qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlari.*
3. *Nominativ vazifa bajaruvchi laqab va taxalluslar.*

Murojaat shakllari obyektning aniq yoki noaniqligiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

- a) *abstrakt murojaat shakllari (ey, hoy, sen, siz);*
- b) *konkret murojaat shakllari.*

Murojaatning bu turida ism, laqab, taxallus, insonga xos bo'lgan belgi-xususiyat bildiruvchi leksik, insonni atovchi nominativ birliklar murojaat shakli vazifasini bajaradi.

Oilada yaqin qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlariga quyidagilar kiradi: *ota, ona, ada, dada, oyi, ay a, aka, uka, opa, singil, o'g'il, qiz, xotin, er-xotin, bola-chaqa* kabi.

Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida, ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi. Otaga yaqin oila a'zolari tomonidan murojaat qilinganida, odatda, uni ismini aytib chaqirish hurmatsizlik hisoblanadi. Eriga otasi, dadasi, dadajonisi, bobojonisi, buvasi, bovasi deb murojaat qilishda "farzandlarining otasi", "hurmat", "yosh pog'onasining yuqori bosqichiga mansublik" va "qarindoshlik", "yaqinlik" kabi semalar namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo'lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu

bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo'lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o'z eriga odam, bu kishi, aka

(ismiga qo‘shib), begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini qo‘llaydi. Odam, bu kishi, aka kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatsa,

begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini o‘zaro suhbatda, faqat er-xotin

o‘rtasidagina qo‘llaydi. Erkak jinsiga qaratilgan murojaat shakllarini quyidagi mavzuiy guruhlarga bo‘lish mumkin:

- Chaqirish: - *birodar, ukam, o‘rtoq, oshna, do‘stim, og‘ayni*.
- Mensimaslik, kinoya: - *kuyov to‘ra, er, erkak, qariya*.
- Iltimos: - *azamat, toychoq, yaxshi yigit*.
- Yalinish: - *oka, okaxon, ukaxon*.
- Neytral shakllar: - *kuyovjo‘ra, boshliq, marhum, xodim, rahbar*².

Ayol kishi erkakka nisbatan murojaatning mavhum shaklidan foydalanishi kuzatiladi: - *Turing, hoy, turing, qudalarinigiz kelishdi (III kitob, 94-b.); -*

Siz...

o‘shami?! (I kitob, 226-b.) kabi. Erkakning erkakka murojaati uning qayerda va kimga murojaat qilishiga qarab turli mazmuniy maydonlarni qamrab oladi: *oshiq, g‘anim, "hazrati Azroil", "Choqsunla", a‘yon, mahbus, alloma-yu donishmand, jo‘raboshi, o‘rtoq professor, ablah* kabi. Oilada erkakning o‘z ayoliga murojaati jarayonida ishlatiluvchi birliklarni "Shaytanat" asari qahramonlari misolida tahlil qilar ekanmiz, ularning naqadar boy manba bo‘lib xizmat qilishini alohida ta’kidlashimiz o‘rinli bo‘ladi. Ayolga o‘z ismi orqali yoki shunchaki murojaat qilishda subyektning obyektga nisbatan quyidagi munosabati kuzatiladi:

- Chaqirish: - *Manzura, Nasib, Zaynabxon, Noilam, ayasi, onasi, oyijonisi*.
- Erkalash: - *Jonim, jonidan, azizam, malikam, asalim, go‘zalim* kabi murojaat birliklarini qo‘llash erkakning ayolga nisbatan yaqinligini, ijobiy emotsional munosabatini ifodalaydi.
- Mensimaslik, kinoya: - *Katta xolamning eri, ammamning buzog‘i, ayol zoti, noshud, tovuqmiya* kabi shakllar kinoya ma’nosida ishlatiladi.

Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo‘llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayol nisbatan so‘zlovchining munosabati yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, *yostiqdosh, rafiq, xotin, jonon* kabi lug‘aviy birliklarda ayolga bo‘lgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko‘rishimiz mumkin. Ushbu matnlarda belgi-xususiyat bildiruvchi leksemalar jinsni nomlovchi xotin leksemasi bilan birikma hosil qilgan. Chunki ayol doim erkak jinsiga nisbatan past pog‘onada turgan, ayolga nisbatan "sochi uzun, aqli kalta", "kalta o‘ylaydigan" frazeologik birliklar doim umumiy jinsga tegishli xarakterlovchi belgi sifatida

² Boymirzaeva S. Matn mazmunida temperollik semantikasi. Toshkent, "O‘zbekiston milliy enciklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2009.

oddiy soʻzlashuvda ham, badiiy matnda ham aks etib kelgan.³

Ayolga otasi ismini qoʻshib aytish yoki xoʻjayin deb murojaat qilish uning oiladagi mavqeyining birmuncha yuqoriligini, shuningdek, hurmatga sazovorligini

bildiradi. Ayolga murojaat jarayonida murojaatning erkaklar tomonidan tabulanishi asarda juda kam uchraydi. Bunda erkak ayolga uning ismi, laqabi, taxallusi, belgi-xususiyatiga aloqador boʻlmagan turli shakliy ifodalardan foydalanadi: - *Tur, eshikni zanjir lab kel. — Keldingmi, hoy, senga aytayapman* kabi. "Shaytanat" qahramonlari ayolga nisbatan murojaat qilganlarida juda koʻp hollarda "hoy, ey, oʻv, hay" kabi abstrakt birliklarni qoʻllaydilar. Oilada nisbatan yaqin boʻlmagan qarindoshlik munosabatidagi shaxs nomlariga quyidagilar kiradi: *xola, amma, amaki, togʻa, togʻavachcha, amakivachcha, oʻgay ona, oʻgay oʻgʻil, nabira, nevara, kuyov, kelin, mullaka, qaynogʻa* kabi.

Nominativ vazifa bajaruvchi laqab va taxalluslarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin:

- Kasb-korga oid nomlar: *hofiz, tergovchi, muallim, dehqon, qassob, boshqon, tabibboshi, oʻgʻri, yetuk mutaxassis, kenja shogird, militsioner, qorovul.*
- Ijtimoiy mavqedan kelib chiqib qoʻyilgan hammda unvonga oid nomlar: *qori, soʻfi, hojibuva, leytenant, kapitan, bek, mijoz, olim, rais buva, boyvachcha.*
- Laqab va taxalluslar: *Kesakpolvon, Chuvrindi, otarchi, "oʻqilon", akademik, Shilimshiq, "xalq otasi", deputat, "xunasa", qishloqi, "bola", "qiyshiq", "Boʻtqa".*

Asar mazmun mohiyatidan kelib chiqqan holda bularga koʻplab misollar keltirishimiz mumkin: *Videobar ogʻasi koʻzlari televizorda, xayoli ... - vino zavodi boshqoni Qilich Sulaymonovda edi* (I kitob, 63-b.); *Oʻzing doʻxtir boʻlib olib, gerdayi-ib yuribsan. Yetti yot begona bolalarni olim qilib yubording* (I kitob, 147-b.); *Garchi asl ismi Orzubek boʻlsa-da, Asadbeklarning davrasida oddiygina qilib "deputat" deb yuritilardi* (II kitob, 166-b.); *Endi "Direktor bova, konfet bering" denglar", derdi* (II kitob, 176-b.) kabi. Misollardan koʻrinib turibdiki, bunday shakllar asosan dialogik nutqda, yaʼni, asar qahramon nutqida koʻplab uchraydi.

Erkaklarni hayvon yoki oʻsimlikka qiyoslashga xos boʻlgan leksik birliklar talaygina: *Asadbek - yaralangan yoʻlbars holiday odam - kim oʻq uzganini endi bildi* (I kitob, 191-b.); *Asadbek koʻpincha uni "boqib olgan yetim toylogʻim" deb mazax qilardi* (II kitob, 166-b.); *Boʻlishi mumkin, - dedi Hamdam. - Lekin bu ikki galvarsdan gap olaman deb ovora boʻlma* (I kitob, 47-b.); *Bekor aytibsan, itvachcha! - dedi Elchin xirillab* (I kitob, 182-b.).

Asarda bunday usulda hosil qilingan laqab va turli "nomlar" asosan erkak jinsiga mansub qahramonlarga nisbatan ishlatiladi. Lekin ayol jinsiga mansub shaxslarning laqab va turlicha taxalluslar bilan atalishi koʻp uchramaydi. Bunday holatda ayolning ijtimoiy mavqeyi shuni soʻzlovchi personajga nisbatan past

³ Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro, 2000. – 36 b.

ekanligini anglatadi, bu, odatda, erkaklar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, *-he, ojiza, xayf senga, - deb ko'zlaridan g'azab uchqunlarini sochdi (I kitob, 56-b.); Men mish-mish orqalab yuradigan xotinmasman - dedi Jalil (I kitob, 116-b); Jamshid buni tushunib darrov xipcha bellarga imo qildi (I kitob, 219-b).*

Asardan to'plangan misollar shuni ko'rsatadiki, erkaklarga xoslangan murojaat shakllari ayollarga xoslangan murojaat shakllariga nisbatan anchayin keng va miqdor jihatdan ko'pligi bilan ajralib turadi. Asarda qo'llangan bunday birliklar nutq egasi (yozuvchi, personajlar)ning kasb-kori, millati, jinsi, yoshi, milliy-madaniy qarashlari, voqelikka munosabati kabilarga ishora qilib turadi. Badiiy matnda shaxs xususiyatlariga ishora qiluvchi indikatorlarning qo'llanishi nutq egalarining olamni qay tarzda idrok etishini ham ko'rsatib turadi⁴.

Xullas, o'zbek tilining barcha nutq uslublari lisoniy shaxs tiplarini hosil qilishda qo'llanuvchi maxsus birliklari, o'ziga xos nutqiy ifodalariga ega. Bu birliklarning o'rinli va maqsadli qo'llanilganligi matn yaratuvchining lisoniy qobiliyati, til birliklardan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нормуродова Н. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – В.35.
2. Boymirzaeva S. Matn mazmunida temperollik semantikasi. Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2009.
3. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. – Buxoro, 2000. – 36 b.
4. Niyazova D. O'zbek tilida lisoniy shaxs tiplarini shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus birliklar / So'z san'ati, Toshkent. 2022. 3-son. –B.62

⁴ Niyazova D. O'zbek tilida lisoniy shaxs tiplarini shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus birliklar / So'z san'ati. Toshkent. 2022. 3-son. –B.62